

קושטא דמילתא

ירחון ישיבתי לתורת רבני ספרד

גליון ד' ירח האיתנים
אתן שנת "למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי
את בני ישראל" לפ"ק

יו"ל פה ישיבת הר עציון יב"ץ

להערות ולהצטרפות:
kushtademilta@gmail.com

תוכן העניינים

שער יום הכיפורים

• כיצד מתוודים – דוד אורן • וידוי ללומדי תורה ולמורי הוראה מהרב חיים פאלאני • תוכחה לרבי שלמה ׳ גבירול

שער סוכות

• קניית ארבעה מינים פסולים לקמן – הרב ברוך וינטרוב • יוצר לסוכות לרבי יוסף בן חיים אלברדאני • ט"ו מ"ו – אכילה ותשלומיה – נעם פרנקל • ליקוט מדברי רבותינו בעניין סוכות • סוכות גנב"ך לשם מצווה – דוד אלמלך ויהונתן רונס • פיוט לסוכות לרבי אברהם ׳ עזרא

ט"ו ט"ו – אכילה ושלומיה

נעם פרנקל

ננטרן רחמנא ויעטרנו, כחתן יכהן פאר/
עם בואנו אל הקדש, לחקר בדין ולבאר/
מדברי רבותינו המהורים, העמקים כבאר/
פחד קראני ורעדה, אורם כחמה זוהר/
רצה ה' תפילתנו ויהיה רצון שמתחילה/
נעמיד הדברים אקושטא דמלתא, בדיוק המילה/
קרבנו אל ענין ליל יו"ט ראשון של חג, וחובת האכילה/
לברר לשאול ולברוק אם תשלומין ימצאו לה:

פתיחה

המשנה במסכת סוכה (כז ע"א) מציגה את מחלוקת רבי אליעזר וחכמים בעניין חובת האכילה בסוכה:

מתני' רבי אליעזר אומר: ארבע עשרה סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה. וחכמים אומרים: אין לדבר קצבה, חוץ מלילי יום טוב ראשון של חג בלבד. ועוד אמר רבי אליעזר: מי שלא אכל [לילי] יום טוב הראשון — ישלים לילי יום טוב האחרון של חג. וחכמים אומרים: אין לדבר תשלומין, ועל זה נאמר: "מעות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להמנות".

אנו רואים שמכל מקום לשתי הדעות יש חובת אכילה בסוכה בלילה הראשון. הגמרא מסבירה שר' אליעזר לומד זאת כחלק מדין "תשבו כעין תדורו" כמו שאדם אוכל בביתו שתי סעודות בכל יום, בבוקר ובערב, כך צריך לאכול בסוכה. חכמים חולקים עליו ואומרים שכמו שאדם אוכל בביתו כשרוצה ואינו אוכל כשאינו רוצה, כך צריך להיות גם בסוכה, ואינו חייב לאכול מדין תשבו כעין תדורו. חכמים לומדים את חובת האכילה בלילה הראשון ע"י נזירה שווה מאכילת מצה בליל יו"ט ראשון של פסח – ט"ו ט"ו. לשיטת ר' אליעזר מי שלא אכל בליל יו"ט הראשון ישלים אותו בליל יו"ט האחרון של חג, קרי ליל שמיני עצרת. על כך שואלת הגמרא בהמשך:

והא אמר רבי אליעזר ארבע עשרה סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה.

לפי רש"י ותוספות שאלת הגמרא היא כיצד מתיר ר' אליעזר להשלים ביו"ט האחרון, הרי אמר שארבע עשרה הסעודות חייבות להיאכל בסוכה, וביו"ט האחרון אי אפשר לאכול בסוכה?
על כך עונה הגמרא:

אמר בירא אמר רבי אמי חזר בו רבי אליעזר.

בהבנת התשובה של הגמרא נחלקו רש"י ותוספות:

- רש"י מסביר שר' אליעזר חזר בו באופן כללי מחיוב אכילת ארבעה עשר סעודות בחג, והוא חושב שרק הסעודה הראשונה חובה. נראה להבין את דברי רש"י כך שכעת סובר ר' אליעזר בחכמים שהחובה נלמדת ממצה ולא מ"תשבו כעין תדורו". מכיוון שהלימוד אינו מדין סוכה אלא מגזירה שווה מאכילת מצה, ניתן לומר שהחיוב אינו תלוי דווקא בסוכה אלא עיקרו באכילה, ולכן אפשר להשלימו אף בלא סוכה. מכל מקום הוא חולק על חכמים בכך שלדידו יש לה תשלומין ביו"ט האחרון, בדומה לקרבן יו"ט ראשון.
- לעומת רש"י התוספות מסבירים שר' אליעזר חזר בו רק מכך שאנו זקוקים לסוכה להשלמת הסעודות. ר' אליעזר עדיין מחייב ארבע עשרה סעודות, אך מי שפספס אחת מהן ולא השלים בחג עצמו בסוכה יכול להשלים

1 יש לציין שפשט דבריו של רש"י (ד"ה חזר בו) עונים על שאלה אחרת ממה שהצגנו. תשובתו נראית מתאימה יותר להבנת הרא"ה (ד"ה ועוד א"ר) את שאלת הגמרא. הבנת הרא"ה היא שהגמרא שואלת מדוע ר' אליעזר דורש רק השלמה לסעודה אחת, הרי אמר שחובה לאכול ארבעה עשר סעודות. תשובת רש"י עונה על שאלה זו. אך מכיוון שרש"י מבין את שאלת הגמרא בצורה שונה תשובתו תצטרך להתאים לשיטתו. בעקבות הקושי הנ"ל, ההסבר שנכתב למעלה בשם רש"י אינו מוכרח אך נ"ל שהוא אפשרי בהחלט.

לאחר מכן גם ללא סוכה. התוספות מסבירים שבאופן כללי לא הגיוני שבשיטת ר' אליעזר מדובר על אכילת הלילה הראשון בלבד כפי שמופיע בהסבר רש"י, מכיוון שהדבר נלמד ממצה, ולמצה לא מצינו שיש תשלומין. בנוסף, החובה הנלמדת היא על כזית פת, אך הנמרא מציגה שדעת ר' אליעזר היא שניתן (ואולי אף צריך) להשלים במיני תרנימא.

תשלומין בשיטת חכמים

דיון זה מביא אותנו להתעסקות מעניינת בשאלת התשלומין בשיטת חכמים. מצד אחד, אם נסתכל על לשון המשנה, נראה שר' אליעזר מציג להשלים את הסעודה בליל יו"ט האחרון, ועל כך חולקים חכמים. אם נסתכל על המחלוקת דרך פירושו של רש"י נוכל לראות שר' אליעזר משווה את האכילה לקרבן ביו"ט ראשון ואת השלמתה להשלמת אותו קרבן ביו"ט האחרון. לפי דברי רש"י חכמים חולקים על השוואה זו. ניתן לומר כרגע שאם תעלה הצעה לתשלומין בזמן אחר, לדוגמא בבוקר יו"ט הראשון אולי חכמים יהיו מוכנים לקבל אותה.

מאידך מנקודת המבט של התוספות, כלל אין מקום לתשלומין מכיוון שדין זה נלמד מחובת אכילת מצה בליל יו"ט ראשון של פסח, לה לא מצינו תשלומין. כמו כן, חכמים משתמשים במשנה בלשון "אין לדבר תשלומין"². נראה שלפי גישה זו, חכמים חולקים באופן גורף על אופציית התשלומין.

בעניין זה עוסק הרב יהושע רפאל פנחס דשיגורה (הפרד"ס)³ בספרו "אות היא לעולם". הפרד"ס דן בשאלת תשלומין לאכילת ליל יו"ט ראשון של סוכות בבוקר למחרת. הנידון הוא אדם שנאנס בליל יו"ט ולא היה יכול לאכול כזית פת בסוכה – האם יכול וצריך ביום שלאחר מכן כשיסתדרו בעיותיו להיכנס לסוכה לאכול לשם מצוות האכילה שפספס. הפרד"ס כותב כך:

ואחזה אנכי לומר לע"ד דלית התשלומין דאכיל' היום ומאי דהוה הוה ואמינא לה דלפי מאי דקי"ל כרבנן דפליגי עליה דר"א... אשר הם סוברים דאין לדבר תשלומין ועל זה נאמר מעוות לא יוכל לתקון א"כ ה"ה נמי במי שלא אכל בליל א' דודאי דאין לו תשלומין ביום וכן בא הדבר מבואר בדברי בעלי התוס' ז"ל במסכת סוכה דכ"ז ע"א ד"ה חזר בו ר"א שכתב שם ח"ל ועוד כיון דממצה ילפינן לא מצינן שיהא תשלומין למצה של לילה הראשון של פסח. (אות היא לעולם, מערכת הסמ"ך, אות נ', ד"ה ואחזה)

הוא פותח בציון הנקודה שכאשר חכמים חולקים על רבי אליעזר הם נוקטים בלשון "אין לדבר תשלומין", אם כן מה יש כלל להתלבט? ברור לנו שקי"ל כחכמים, ושההלכה היא שאין תשלומין. הוא גם מזכיר את דברי התוספות, שמצינים שלא הגיוני שיהיה תשלומין לדין שנלמד ממצה.

הנימוק האחרון הוביל את התוספות לומר שאפילו ר' אליעזר עצמו כלל לא מדבר על תשלומין של האכילה הנלמדת ממצה, שהרי לא ייתכן שיש לאכילה כזו תשלומין. אך הפרד"ס מביא הסבר מחדושי הרשב"א על סוכה שמבאר את שיטת ר' אליעזר: והרשב"א ז"ל בח' לסוכה שרטט וכתב דמחלוקת ר"א ורבנן לענין לילה הוי בדין מינה ומינה דמה התם לגבי מצה חייב ואין לו תשלומין ה"ה הכא לגבי סוכה ור"א ס"ל דון מינה ואוקי באתרא וכו' יע"ש וא"ג לאמי דקי"ל כחכמים ודאי הלכתא אזלא דאם נאנס ולא אכל בלילה הא' דאין לו תשלומין דממצה ילפינן לה וכאמור (שם)

ר' אליעזר מדבר על תשלומין לאכילת לילה ראשון הנלמדת ממצה. התירוץ לקושי שמעלים התוספות, שלא מצינו תשלומין למצה, הוא שאופן הלימוד של ר' אליעזר שונה מאופן הלימוד של חכמים.

ניתן ללמוד גזירה שווה בשתי צורות:

1. דון מינה ואוקי באתרא – העיקרון המנחה הוא זה שנלמד, והוא נכנס ומשתלב במצווה הקיימת, אך הפרטים נשארים בעינם.

2 לכאורה טוען זה שולל את אפשרות התשלומים גם אליבא דרש"י. בהמשך המאמר נעמוד על העניין וננסה ליישבו.

3 הרב יהושע רפאל פנחס די שיגורה חי במאות הי"ח והי"ט באזמיר והיה אב"ד, ראש ישיבה ומקובל. כמו כן היה רב-חבר לרבי חיים פאלאג'י. ספרו, אות היא לעולם, הוא ספר חקירות על סדר הא-ב. בנוסף חיבר את ספר אות לישועה – דרושים ואות הברית על ספר תהלים. נלב"ע ב"ח באדר א' ה'תרי"א.

4 אינו מצוי בדיניו כיום.

2. דון מינה ומינה – מכיוון שלומדים את עיקר הדבר, על כרחנו אנו צריכים לחזור וללמוד ממקור הלימוד את כל הפרטים של הדין. את הפרטים של מקור הלימוד, מחילים על המקום שאליו לומדים. הרשב"א מסביר שחכמים לומדים "דון מינה ומינה" וממילא כפי שלמדה אין תשלומין כך לאכילה בלילה הראשון בסוכות אין תשלומין. לעומתם ר' אליעזר סובר "דון מינה ואוקי באתרא" – לומדים את חובת האכילה, אך למרות שבמדה אין תשלומין בסוכה יש תשלומין. ושוב, מכיוון שקי"ל שהלכה כחכמים חייבים להכריע שאין תשלומין.

קושיית הפרד"ם על היר אהרן

אחרי שמציג את שיטתו, עובר הרב בעל אות היא לעולם להתעסק בקושיה שעלתה לו מדברי הרב אהרן אלפאנדארי⁵ בספרו "יד אהרן" על הטור והב"י. בסימן תר"ם מביא היר אהרן מקרה שמוכר בתרומת הדשן, בו בליל סוכות שחל להיות בשבת נכבו לאדם הנרות בסוכה. במקרה זה האדם אינו צריך ללכת לאכול בסוכת חברו מכיוון שיש בזה טורח: שאם כבו לו הנרות בליל סוכה שחל בשבת שאינו מחויב לילך בסוכת חברו לאכול לאור הנר כיון שיש טורח וא"כ ה"נ שיש טורח אינו מחויב לעבור בנהר ונראה שאין ראיה מהתם דהתם שאני דכבר אכל בסוכה ויצא י"ח בכזית פת מה שחייב לאכול בסוכה ואת"ל שעדיין לא אכל יאכל למחר. (יד אהרן, או"ח סימן תר"ס)

היר אהרן מציין שממקרה זה לא ניתן ללמוד באופן כללי לשאלה של מרחק אחר סוכה כאשר אין לו אחת. מכיוון שמדובר במקרה בו הוא לא באמת זקוק לסוכת חברו:

1. מדובר במקרה שכבר אכל את הכזית שמחויב לאכול על מנת לצאת יד"ח אכילה בליל סוכות.

2. גם אם נאמר שהוא עוד לא אכל את הכזית, יכול לאכול אותו למחר, כשלא צריך נרות.

על הנקודה השניה תמה הפרד"ם. הרי עד עכשיו הסביר שאין תשלומין לאכילה בליל יו"ט של חג. מעבר לכך האפשרות היחידה להגיד שיש תשלומין היא לפי ר' אליעזר, וכיצד פוסק היר אהרן בשיטתו כנגד חכמים? כיצד הוא אומר כ"כ בפשיטות שאם לא אוכל הלילה יאכל למחר?

והנה הרב פנחס רפאל די שיגורא יצא לישע הרב אלפאנדארי:

והרואה יראה שם בדבריו ראה יראה שפרשה זו סתומה ולא פירש בדבריו אימתי היה המעשה אם היה לילה הא' של חג

הסוכות אשר חל להיות בליל שבת או היה בשאר ימי החג... ואפשר שכוונתו לא הוי סעודת סוכות כי אם על סעודת שבת

וכמ"ש התוס' והרא"ש ז"ל...דמי שלא אכל בליל שבת יאכל ג' סעודו' ביום שבת.

(אות היא לעולם, מערכת הסמ"ך, אות נ', ד"ה כי)

הבסיס לאוקימתא שמציע הרב בעל אות היא לעולם הוא שבמקרה שמביא היר אהרן לא מפורש אם היה בלילה הראשון של סוכות או סתם בליל סוכות כלשהו, ולכן נוכל לומר שאכן לא מדובר בלילה הראשון. אם כן עולה השאלה מה שייך לדבר על תשלומין? הרי אנו יודעים שאין שום חובה לאכול סתם בליל סוכות. מסביר הפרד"ם שכנראה מדובר בתשלומין של סעודת ליל שבת. אדם שלא אכל סעודה בליל שבת צריך לאכול שלוש סעודות ביום השבת, כפי שמסבירים התוס' (פסחים ק"א) והרא"ש (שם).

והנה לא זכיתי להבין דברי קדשו, שהרי אוקימתא זו קשה ממספר סיבות:

- נדמה שפשט הביטוי ליל סוכות (הביטוי שמופיע ביד אהרן) מתייחס ללילה הראשון של חג הסוכות, ולא לסתם לילה רנדומלי במהלך חוה"מ.

- היציאה ידי חובה שמציין בעל היר אהרן היא – "דכבר אכל בסוכה ויצא י"ח בכזית פת מה שחייב לאכול בסוכה".

תיאור זה מתאים לחובת האכילה בלילה הראשון. בנוסף, אם היה מדובר בחובת אכילה של שבת נראה שהיה צריך לכתוב – "דכבר אכל ויצא י"ח בכזית פת מה שחייב לאכול", ולא "דכבר אכל בסוכה... מה שחייב לאכול בסוכה".

- נראה לי לומר, שאם אנו ואין לו סוכה עדיין יצטרך לאכול את סעודת ליל שבת, ואין סיבה להורות לו להשלים

5 הרב אהרן אלפאנדארי היה רב ברודוס ובאזמיר, וכן היה רבה של חברון במאה ה"ח. ספריו הם יד אהרן – חיבור משלים לספר כנסת הגדולה המאגד תשובות, פסקים וחיידושים על סדר הטור והב"י וספר מרכבת המשנה על הרמב"ם. נלב"ע בשנת ה'תקל"ד.

למחרת רק מכיוון שאין ברשותו סוכה כעת. שהרי מצוות סעודת שבת קיימת גם בלי הסוכה (אא"כ נאמר שגם בביתו אין לו אור).

- נראה שהמשמעות היחידה לכך שהמקרה הנ"ל הוא בשבת היא לעניין שלא יכול לאכול כאשר הנרות נכבים. הפרד"ס מתייחס לעניין השבת כדבר מרכזי ומהותי בסיפור, ודבר זה לא עולה מן הפשט. מכל מקום, הקושיה שמעלה הפרד"ס בעינה עומדת. כיצד פוסק הרב יד אהרן שיש תשלומין לאכילה בליל יו"ט הראשון?

יישוב שיטת היד אהרן

נראה לעניות דעתי לנסות ליישב את דברי היד אהרן בצורה שונה. בשביל לעשות זאת נתייחס לצורה בה מציג הפרד"ס את קושייתו. הפרד"ס מביא את ביאורו של הרשב"א למחלוקת ר' אליעזר וחכמים. האם לומדים "דון מינה ומינה" או "דון מינה ואוקי באתרא". לפי חכמים שלומדים דון מינה ומינה, מכיוון שלא מצינו תשלומין למצה, לא ייתכן שיש תשלומין לאכילה בלילה הראשון.

אם כן, ננסה להציע שהסבר זה של הרשב"א אינו מוכרח, וגם לפי חכמים ניתן לומר "דון מינה ואוקי באתרא" וממילא יכולה להיות אופציה לתשלומין. בנוסף לכך, נראה שתשלומין לאכילת הלילה הראשון עולים יפה גם בסברא. אחר שנבסס דברים אלו, קושיית הרב בעל אות היא לעולם תיפול, ודברי הרב אלפאנדארי יתבארו.

דון מינה ואוקי באתרא

ננסה להבין יותר את דברי הרשב"א שמביא הרב בעל אות היא לעולם. לשם כך, נעיין בדברי הריטב"א⁶ בהם מופיע גם כן החילוק הנ"ל:

וכ"ת דמודה ר"א לרבנן שאינו חייב אלא באכילת ליל ראשונה הא ודאי גמר לה בג"ש דחג המצות כרבנן דליכא דוכת' אחרינא למגמר מינה וא"כ מנ"ל שיש לה תשלומין ובמאי פליגי. וי"ל דרבנן סברי דגמרינן מחג המצות לגמרי דסברי דון מינה ומינה דמה התם חייב ואין לו תשלומין אף כאן חייב ואין לו תשלומין ר"א סבר דון מינה דחייב באכילה ואוקים באתרא דהתם דאתקש לפסח אין לו תשלומין כפסח אבל הכא דמיא לחגיגה שיש לה תשלומין כל הרגל ולילי י"ט האחרון. (ריטב"א על סוכה, כו. ד"ה והא דתנן)

הריטב"א מתקשה בהבנת המחלוקת בין ר' אליעזר וחכמים. הרי אם שניהם סוברים שמדובר בחובה הנלמדת מאכילת המצה בגזירה שווה, במה הם חולקים? שאלה זו מובילה אותנו להציע את ההסבר של מחלוקת באופן לימוד הגזירה שווה כפי שהצגנו לעיל.

בדברי הריטב"א אנו רואים הסבר מפורט יותר ללימוד של ר' אליעזר וחכמים. ר' אליעזר לומר שכמו שמצה הוקשה לקרבן הפסח, כך האכילה בסוכה מוקשת לקרבן החגיגה.⁷ לקרבן הפסח אין תשלומין, אך לקרבן חגיגה יש תשלומין. לעומתו, חכמים לומדים מה במצה האכילה היא ללא תשלומין, כך גם בסוכה האכילה היא ללא תשלומין.

נראה שמה שעומד בבסיס דבריו של הריטב"א הוא שבאופן כללי חכמים היו צריכים להסכים עם ר' אליעזר ולהשוות בין האכילה לקרבן החג.⁸ הסיבה בגינה הם חולקים היא שהם לומדים בצורה שונה וההשוואה לדעתם אינה רלוונטית. בהמשך ננסה להציע שמחלוקתם היא לא באופן הלימוד, ואולי אף הם לומדים בדון מינה ואוקי באתרא. יתכן שמדובר במחלוקת על ההשוואה לקרבן של ר' אליעזר.

אופי חובת האכילה

המור בפסיקתו גבי אכילה בליל יו"ט הראשון של חג כותב:

אין קצבה לסעודות של סוכה אלא אם ירצה יאכל ואם לא ירצה לא יאכל שאין המצוה אלא כשיאכל שלא יאכל חוץ לסוכה חוץ מלילי י"ט הראשון שהוא חובה לאכול בה ואף אם ירדו גשמים לא יעצרו הגשם ומיהו משאכל בה כזית דגן

6 כפי שצינו לעיל חידושי הרשב"א על סוכה אינם מצויים בידינו כיום. יכול להיות שהפרד"ס ציטט את הריטב"א וחשב שמצטט את הרשב"א, או לחילופין שנפלה טעות דפוס. כמובן שיתכן ובאמת גם הרשב"א כתב דברים כעין אלו. במאמר נתייחס לדברים הכתובים כאן כשיטת הרשב"א שמביא הפרד"ס.

7 ניתן לראות הרבה מקומות בהם יש השוואה בין הסוכה לחגיגה, או לעניינים שבקודש. ואכמ"ל.

8 וצ"ע למה חגיגה נחשב קרבן החג, הרי גם בפסח יש קרבן חגיגה. וראה הערה קודמת.

יצא אע"ג דשיעור אכילה בלא סוכה הוא בכביצה שאני ליל ראשון שהוא חובה ספי ואפילו לא בעי למיכל אלא כזית אסור לאוכלו חוצה לה הלכך יוצא בו נמי ידי חובת סוכה.

(טור אורח חיים הלכות סוכה סימן תרלט)

הטור מתאר את מצוות האכילה בליל יו"ט ראשון כך – יש לאכול סעודה בליל יו"ט הראשון של חג בסוכה. אפילו ירידת גשמים לא פוטרת מחובת אכילה זו, וכן יוצאים ידי חובה באכילת כזית.

למרות ששיעור אכילה המחייב סוכה הוא רק שיעור אכילת קבע – מעל כביצה, יוצאים ידי חובה באכילת כזית מכיוון שבליילה הראשון יש דין שונה. בלילה הראשון גם אם רוצה האדם לאכול רק כזית, אסור לאכול אותו חוץ לסוכה. מסיבה זו יוצאים ידי חובת סוכה גם בכזית בלילה הראשון.

על דבריו מעיר מרן בבית יוסף:

כלומר מאחר דאוכל פחות מכביצה מותר לאכול חוץ לסוכה היה ראוי שלא יצא ידי חובת סוכה עד שיאכל כביצה לכך כתב דשאני לילה הראשון וכו' ולבי מגמגם בזה דקאמר ואפילו לא בעי למיכל אלא כזית דאסור באי בעי תליא מילתא והל"ל לא מצי במקום לא בעי ועוד דהיא גופה מנ"ל דשאני ליל ראשון משאר לילות וספי הוה עדיף ליה למינקט טעמא משום דכיון דגמר מחג המצות הוי שיעורא בכזית דומיא דמצה בליל פסח.

(בית יוסף אורח חיים סימן תרלט)

מרן מתקשה בלשון הטור. הטור כותב שהסיבה שיוצאים ידי חובה בכזית, כפי שכתבנו, היא כי אם אדם רוצה לאכול אפילו רק כזית בלילה ראשון חייב לעשות זאת בסוכה. נשמע מפה שהחובת האכילה תלויה ברצון האדם, ואם אין רוצה לאכול לא יהיה מחויב. וקשה שהרי ברור שהחויב עומד וקבוע, מבלי קשר ל"אי בעי".

ויוסף מרן לשאול, שהרי כל החילוק שמבצע הטור בין שיעור האכילה בלילה הראשון לשאר הימים לא ברור. מה הכוונה בתיאור "חובה טפי"? מה המקור לדבריו? הרי פשוט שמדובר בגזירה השווה בין סוכה למצה. שאלתו היא מדוע לא כותב הטור בפשיטות – בלילה הראשון יש חובה לאכול כזית פת בסוכה כשם שיש חובה לאכול כזית מצה בליל פסח.

אם נעייין בפסיקת מרן בשולחנו הטהור, נראה שהוא אכן משנה מלשון הטור, כדברי הערתו עליו:

אכילה בסוכה בליל יו"ט הראשון, חובה; אפי' אכל כזית פת יצא י"ח; מכאן ואילך רשות... כדין אכילת מצה בפסח. (שולחן ערוך אורח חיים הלכות סוכה סימן תרלט)

בבית יוסף בהמשך להערתו הנ"ל, מביא גם את דברי הר"ן:

והר"ן כתב בפרק הישן וז"ל ביום טוב הראשון של סוכות גמרינן דמחייב לאכול שיעור שהוא חייב לאכול בסוכה דאילו מדין יום טוב סגי ליה לאכול כביצה עראי חוץ לסוכה דגמרינן מחג המצות דמחייב לאכול שיעור המחוייב לאכול בסוכה ולפיכך נראה שהוא חייב לאכול יותר מכביצה אלא שיש אומרים, דכיון דגמרינן מחג המצות לגמרי גמרינן מיניה מה התם בכזית אף הכא בכזית ואף על גב דבשאר ימות החג כזית עראי הוא ורשאי לאכול חוץ לסוכה אפילו הכי בלילה הראשון כיון שהכתוב קבעו חובה לאכול בסוכה עשאו אכילת קבע ואחרים אומרים דלהכי גמרינן לילי יום טוב הראשון של חג מחג המצות לומר שאפילו ירדו גשמים חייב לאכול בסוכה אף על גב דמיפטר בשאר יומי עכ"ל.

(בית יוסף אורח חיים סימן תרלט)

לפי דברי הר"ן חובת האכילה בלילה הראשון היא אכילת שיעור קבע, המחייב בסוכה. אותו ניתן לפרש בשתי צורות:

1. אכילה מעל שיעור כביצה.

2. אכילה של כזית.

הלימוד ממצה הוא לגמרי, ומכיוון ששיעור האכילה במצה הוא כזית, הוא נחשב לאכילת קבע ומחייב בסוכה.

לפי האפשרות השניה נראה לציין הבדל דק בין שיטת הר"ן, וכנראה גם הבית יוסף, לבין דברי הטור.

המשותף לשתי השיטות שראינו, הוא שהסיבה שאכילת הכזית מקבלת מעמד של אכילת קבע היא ההשוואה לאכילת המצה. הפער ביניהם הוא עד כמה ההשוואה לאכילת המצה משמעותית בלימוד. הר"ן והב"י סוברים שהדבר שמקבל מעמד קבע הוא אכילת החובה, המקבילה לאכילת המצה בפסח – במקרה שלנו שיעור אכילה זו הוא כזית. לעומתם, סובר הטור ששיעור כזית עצמו מקבל תוקף של קבע בלילה הראשון. הלימוד מאכילת מצה הוא לא העתקת אכילה אחת לאכילה אחרת, אלא הוא שימוש בחובת אכילת המצה כדי לעצב מחדש את דיני האכילה באופן כללי בליל יו"ט הראשון של סוכות. הטור רואה את

שיעור זה כמתברר ומשתלב בתוך הלכות סוכה, ולא כדבר חיצוני וזר המובא על גבי המצווה.

נפקא מינה אפשרית בין הבנותיהם היא לאחר אכילת הכזית הראשון. לפי מה שהסברנו הטור סובר ששיעור כזית מקבל מעמד חדש בלילה הראשון, ולכן גם אם כבר יצא ידי חובה, אם ירצה לאכול כזית פת יהיה חייב לעשות זאת בסוכה (בלילה הראשון). לעומת זאת, לפי שיטת הר"ן והב"י רק אכילת החובה מקבלת מעמד של קבע, ולכן לאחר שיצא ידי חובה אין משמעות לאכילה הנוספת, ורק מעל שיעור כביצה יתחייב בסוכה.

נשוב אל שיטת הטור. כפי שציין מרן, הטור כלל אינו מזכיר את המצה בדבריו. התיאור מסתכם בכך שהלילה הראשון בסוכה מקבל מעמד של "חובה מפי", ושאכילת כזית בו נחשבת אכילת קבע. אם נאמר שחכמים לומדים "דון מינה ומינה", היה מתבקש שהלימוד מהמצה יקבל מקום משמעותי בפסיקת הטור, ובוודאי שלכל הפחות יוזכר. המסגרת המוצגת היא מסגרת המצווה הקיימת, מצוות הסוכה. אפשר לומר שהטור לא רואה בלימוד ממצה גורם משמעותי, אלא רק מקום ללמידת עיקרון מסוים. במילים אחרות, אולי ניתן להציע שהטור רואה את אופן לימוד הגזרה השווה ממצה כ-"דון מינה ואוקי באתרא". מצינו אפשרות לומר שגם לפי חכמים אנו לומדים "דון מינה ואוקי באתרא". לפיכך, נראה שאחד היסודות של הקושיה של הרב בעל אות היא לעולם נפל. קושייתו מתבססת על דברי הרשב"א שאומר שחכמים אומרים "דון מינה ומינה". כעת נוכל לומר שהטור חולק על הרשב"א, וסובר שגם לדעת חכמים יש "דון מינה ואוקי באתרא". בהמשך נציג הסבר אחר למחלוקת חכמים ור' אליעזר.

אמנם חלק מהקושיה עדיין עומדת, הרי חכמים אומרים במשנה "אין לדבר תשלומין וכו'". בנוסף, במצה, המקור שממנו אנו לומדים את חובת האכילה, אין תשלומין. כמו כן, בדיני סוכה המקוריים גם אין עניין של תשלומין שכן אין שום חובת אכילה. עולה השאלה מהיכן מגיעה האפשרות לתשלומין.

מחלוקת רבי אליעזר וחכמים

הראנו שניתן לומר שחכמים ור"א אינם חולקים בשאלת אופן הלימוד ממצה. אם כן במה הם חולקים? את דעת ר' אליעזר כבר הצגנו – מצה הוקשה לקרבן פסח. אם אנו לומדים ממצה, סביר לומר שגם את האכילה בסוכה נשווה לקרבן החג. חיוזק לסבירות זו ניתן למצוא בדברי הגמרא:

רבי יהודה בן בתירה אומר כשם שחל שם שמים על החגיגה כך חל שם שמים על הסוכה שנאמר חג הסוכות שבעת ימים

לה' מה חג לה' אף סוכה לה'.

(סוכה ט.)

ההשוואה בין הסוכה לקרבן החגיגה כבר קיימת. ר' אליעזר מחיל אותה גם על מצוות האכילה בלילה הראשון. כשם שהדבר נעשה במצה, לענין קרבן פסח.

ומה יענו לו חכמים? נראה להציע שבעוד ר' אליעזר לומד ממצה גם את ההשוואה לקרבן, חכמים יסבירו שההשוואה במצה לקרבן פסח היא נקודתית ורלוונטית מסיבה מסוימת. בעוד ההשוואה של האכילה בלילה הראשון לקרבן חגיגה אינה מוצדקת.

סברת התשלומין בשיטת חכמים

נראה לי לנסות לבאר עניין זה ע"י השוואת הפסוקים של מצוות הסוכה ומצוות המצה.

לגבי מצה כתוב:

בראשן בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצת.

(שמות י"ב, י"ח)

ההקשר בו דברים אלו נאמרו הוא:

והיה לכם למשמרת עד בארבעה עשר יום לחדש בערב ושחטו אתו כל קהל עדת ישראל בין הערבים: ולקחו מן הדם

ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף על הבתים אשר יאכלו אתו בהם: ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי אש ומצות על

מררים יאכלו: אל תאכלו ממנו נא ובשל מבשל במים כי אם צלי אש ראשו על כרעיו ועל קרבו: ולא תותירו ממנו

9 הב"ח על הטור שהבאנו, מבאר את שיטת הטור אל מול שיטת מרן בב"י וכותב בסוף דבריו: "ולענין הלכה נקטינן כדברי רבינו (הטור)". נראה לומר שהעובדה שהב"י חולק על הטור כפי שהצגנו אינה אומרת שלדעת מרן חכמים לומדים דון מינה ומינה. השתמשנו במחלוקת זו כדי להדגיש את העניין בדברי הטור, אך ניתן לומר שגם לדעת מרן חכמים לומדים "דון מינה ואוקי באתרא" וחולק על הטור בעניין אחר. ואכמ"ל.

עד בקר והנתר ממנו עד בקר באש תשרפו: וככה תאכלו אתו מתניכם חגרים נעליכם ברגליכם ומקלכם בידכם ואכלתם אתו בחפזון פסח הוא לה'.... והיה היום הזה לכם לזכרון וחגתם אתו חג לה' לדרתים חקת עולם תחגהו. (שם, ו' – י"ד)

מפשט הדברים נראה להבנתי שאכילת המצות בלילה הראשון היא זכר לליל פסח מצרים, והיא חלק משחזור אותו הלילה, וכנ"ל בקרבן הפסח. מכאן ההיקש ביניהם ברור, שהרי שניהם חלק מאותו ה-"מקס". ממילא אנו מבינים למה אין תשלומין לאכילה זו שכן היא אינה רלוונטית בבוקר שלמחרת. לעומת זאת לגבי מצוות סוכה כתוב:

בסכת תשב... למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי את בני ישראל בהוציא אותם מארץ מצרים אני ה' אלקיכם. (ויקרא כ"ג, מ"ב-מ"ג)

ראינו שהמצה משמשת חלק משחזור היסטורי של פסח מצרים. אם נאמר שהלימוד וההקבלה בין האכילה של המצה בפסח לאכילה בסוכה הוא לשחזור המצב ההיסטורי, נראה שבסוכה עניין זה פחות בר השוואה לקרבן החגיגה שכן קרבן החגיגה אינו קשור לכאורה לסוכה ההיסטורית. כמו כן, כאן, בניגוד לאכילת המצה, נראה שיש מקום לשחזור כזה גם ביום שלמחרת שכן הסוכה ההיסטורית לא הייתה רק בליל יו"ט הראשון.

אנו לומדים ממצה שיש חובת אכילה – יש חובה לשחזר את הישיבה בסוכה ההיסטורית, אך אנו לומדים ממנה דבר נוסף. יש לעשות זאת בתחילת החג. ניתן לומר שהתורה רוצה שחג הסוכות יפתח בשחזור הזה, ולכן יש לעשות זאת בלילה הראשון. מו"ר הרב ליכטנשטיין זצ"ל הסביר שגם הסוכה וגם המצה הן המצוות שיוצקות תוכן לחג ומעצבות אותו, ממילא מובנת הד"ר רישה לעשות זאת בפתיחת החג. לעומת זאת, בסוכה, בניגוד למצה, אם אדם נאנס ולא יכל לקיים את מצוות האכילה בלילה הראשון, נוכל לומר שיוכל לעשות זאת גם בבוקר שלמחרת. הסיבה לכך היא, שהישיבה בסוכה ההיסטורית אינה תלויה בתאריך ובזמן ספציפיים, אלא מתארת מצב מתמשך שהיה לבני ישראל בצאתם ממצרים.

בעקבות דברינו ניתן להעלות שאלה לגבי אפשרות להשלמה במהלך כל חוה"מ. הרי השחזור אינו תלוי בתאריך ספציפי, ומדוע לא יוכל להשלים אכילתו במהלך כל החג. אך לפי מה שכתבנו לעיל הדברים מתבהרים, שכן אם מטרת השחזור היא לצקת תוכן לחג בפתיחתו, ממילא נדרוש שההשלמה תמלא תפקיד זה. נראה שהשלמה כזו יכולה להתבצע רק ביו"ט הראשון עצמו ולא לאחר מכן.

"אין לדבר תשלומין"

שוב ראיתי שהרי במשנה חכמים אומרים בהדיא ש-"אין לדבר תשלומין ועל זה נאמר מעות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להמנות" ואיך נאמר שמצינו תשלומין לרבנן.

ונראה לי לדייק בדברי המשנה. התשלומין עליהם מדבר ר' אליעזר הם אפילו ביו"ט האחרון, שכן הוא משווה את האכילה לקרבן החגיגה. על כך חולקים חכמים ואומרים אין לדבר תשלומין וכו'. אם כנים דברינו, חכמים סוברים שאין מקום לתשלומין אחרי חוה"מ הראשון, ובטח שלא ביו"ט האחרון, בו כבר לא יושבים בסוכה. כל מטרת מצוות האכילה בסוכה היא פתיחת החג בשחזור ההיסטורי על מנת לצקת תוכן לתוך החג. לא ניתן לעשות זאת בזמן שמציע ר' אליעזר, ועל זה נאמר מעות וכו'. ניתן אולי למצוא אסמכתא לדברינו בדברי רש"י שהזכרנו לעיל:

אצל חכמים לומר שאין לדבר קצבה ואם רצה להתענות יתענה חוץ מלילי יום טוב הראשון ובהא מיהא פליג עליהו דקסבר יש לה תשלומין כמו שיש תשלומין לקרבנות יום ראשון אף ב"ט האחרון. (סוכה כז. ד"ה חזר בו)

חכמים חולקים על ההשוואה של ר' אליעזר לקרבן. בעקבות כך לא יתאפשר לשיטתם תשלומין ביו"ט האחרון. אמנם, כפי שאמרנו לעיל, ניתן לומר שבמקרה בו אפשרות התשלומין תהיה בזמן אחר ולא ביו"ט האחרון, כמו לדוגמא בבוקר¹⁰ יו"ט הראשון, חכמים לא יפסלו זאת.

10 והנה ראיתי בדברי הרש"ש על המשנה שלנו, שמתקן הגרסה המופיעה אצלנו. המשנה כפי שהבאנו אותה בהתחלה כותבת: "ועוד אמר רבי אליעזר: מי שלא אכל [ליל] יום טוב הראשון — ישרים לילי יום טוב האחרון של חג." (סוכה כז, ע"א)

ניתן לשים לב שהמילה "לילי" מופיעה בסוגריים מרובעים, ועל כך מעיר הרש"ש: "במשנה ועוד אר"א מי שלא אכל יו"ט הראשון כו'. כצ"ל ותיבת לילי מיותרת" לפי גרסה זו כל מחלוקת ר' אליעזר וחכמים היא על תשלומין ליו"ט הראשון עצמו, הסבר זה מתאים למחלוקת שאנו הצגנו. אך מ"מ הדברים עומדים גם בגרסה המקורית שהצגנו.

סיכום

בעקבות הסוגיה בגמרא העוסקת בחובת האכילה בסוכה, הבאנו את דברי הפרד"ס בספרו "אות היא לעולם" הדין בשאלת תשלומין לאכילה זו לפי שיטת חכמים. הפרד"ס מביא את ביאור הרשב"א למחלוקת הנ"ל:

דין אכילה בליל יו"ט ראשון נלמד בגזירה שווה מאכילת מצה בליל הסדר –

• ר' אליעזר סובר שלומדים "דון מינה ואוקי באתרא" – ולכן יכולים להיות תשלומין.

• חכמים סוברים "דון ומינה ומינה" – כשם שלמצה אין תשלומין כך לסוכה אין תשלומין.

בעקבות כך מכריע הפרד"ס שלשיטת חכמים אין תשלומין.

בהמשך מעלה הפרד"ס קושיה מדברי הרב אהרן אלפאנדארי בספר "יד אהרן". שם מופיע בדרך אנב שאדם יכול להשלים את אכילת החובה של ליל יו"ט ראשון של חג בבוקר למחרת, כאשר מדובר בליל שבת ונכבו לו הנרות בסוכה. הרב בעל אות היא לעולם מעמיד את דברי היד אהרן במקרה שמדובר בהשלמת סעודת ליל השבת, ולא אכילת המצוה. האוקימתא שמציע מעט דחוקה, שכן דבריו לא עולים בקנה אחד עם פשט המילים, וכן הם קשים מסברא.

בבואנו ליישב את דברי היד אהרן, הצענו שניתן לומר שגם לדברי חכמים לומדים "דון מינה ואוקי באתרא". דייקנו את טענתנו מלשון הטור, שבדבריו כלל אינו מזכיר את הלימוד ממצה, ומנסח את פרטי חובת האכילה בצורה שמדגישה את היותה חלק מפרטי מצוות סוכה הרגילים, למרות השוני הקל. אחרי שהראנו שיתכן שחכמים לא לומדים דווקא "דון מינה ומינה", נפתח פתח לומר שגם לשיטת חכמים יהיה ניתן לדבר על תשלומין.

הסברנו, שיתכן וחכמים חולקים על רבי אליעזר דווקא בתזמון התשלומין ולא בעצם קיומם. והראנו כיצד ניתן להבין כך את המשנה.

ביארנו את מחלוקת חכמים ור' אליעזר בצורה חדשה:

• ר' אליעזר – יש להשוות את האכילה בסוכה לקרבן החגיגה. כשם שאכילת המצה משוות לקרבן הפסח. השוואה

בין הסוכה לחגיגה כבר קיימת בגמרא, ור' אליעזר משווה גם את האכילה בלילה הראשון לקרבן – לכן יהיו תשלומין לאכילת המצוה בליל יו"ט ראשון גם בליל יו"ט האחרון.

• חכמים – ההיקש בין המצה לקרבן פסח קיים מכיוון ששניהם חלק מאותו מקס שחזור פסח מצרים. לעומת זאת, האכילה בסוכה, שתפקידה לשחזר את "בסכות הושבת" אינה צריכה להיות משווה לקרבן החגיגה לעניין זה. תפקיד האכילה, כמו במצה, הוא לצקת תוכן אל תוך החג, לכן יש לעשות זאת בתחילתו – לכן לא ייתכן שיהיו תשלומין לכך מעבר ליו"ט ראשון.

את הסברא לדברי חכמים מצאנו דרך התבוננות בפסוקים. אכילת המצה בליל הסדר היא חלק משחזור ליל פסח מצרים, וממילא תשלומין לאכילה זו אינם רלוונטיים ביום שלמחרת. אותו הדין קיים לגבי קרבן הפסח שממלא תפקיד דומה בשחזור, ואף ניתן להגיד שהמצה מפלה אליו בליל שחזור זה.

באופן דומה האכילה בסוכה היא שחזור הישיבה בסוכות ההיסטוריות בהם הושיב הקב"ה את ישראל בצאתם ממצרים. בניגוד למצה, שחזור הישיבה בסוכה ההיסטורית אינו תלוי בתאריך ובזמן ספציפי וממילא ניתן לומר שתהיה רלוונטיות לתשלומין אפילו אחרי הלילה הראשון.

כעת יש להסביר את העובדה שהלימוד ממצה מראה שלכתחילה יש לעשות זאת דווקא בלילה הראשון. נראה לומר שהתורה רוצה שנפתח את החג בשחזור ההיסטורי הנ"ל, ולכן המצוה היא בלילה הראשון. מ"מ ייתכן למצוא לה תשלומין בבוקר יו"ט כאשר מדובר עדיין על תחילת החג, והשחזור אינו מאבד מערכו כפי שהסברנו.

"אמר ר' לוי:

כל מי שמקיים מצות סוכה בעולם הזה,

אף הקב"ה מושיבו בסוכתו של לוי' לעתיד לבא"

(ילקוט שמעוני איוב רמז תתקכז)

